

بایستگی‌های پرستاری با تأکید بر سیره حضرت زینب علیها السلام

سمیه مالمیر*

مقدمه

پرستاری، جایگاه با ارزشی در جامعه اسلامی دارد؛ زیرا خدمت به بیمار و تلاش برای سلامتی او از نظر وجدان‌های بشریت، امری ستودنی است. در جامعه اسلامی پرستار صرفاً به خاطر وظیفه شغلی، از بیمار پرستاری نمی‌کند؛ بلکه خدمت به بیمار را وظیفه‌ای الهی می‌داند که خداوند متعال بر دوش وی نهاده است. امام خمینی علیه السلام درباره جایگاه و ارزش پرستار می‌فرماید: «متوجه باشید که این شغل را به جهات مادی آلوده نکنید که هم کار کرده باشید و هم اجر نبرده باشید». ^۱ در طول تاریخ اسلام شخصیت‌های بسیاری مشتاقانه از بیماران مراقبت می‌کردند که نمونه بارز آن، وجود مقدس حضرت زینب علیها السلام است که در واقعه عاشورا، ضمن پرستاری از امام سجاد علیه السلام، از ارزش‌های اسلامی پاسداری کرد و این معنا را نهادینه نمود که پرستاری صرفاً مراقبت از جسم بیمار نیست؛ بلکه در مرتبه بالاتر، مراقبت از ارزش‌های الهی نیز است. در این مقاله با نگاهی به سیره حضرت زینب علیها السلام، به برخی وظایف پرستاران اشاره می‌کنیم.

۱. مسئولیت‌پذیری

پرستار وظیفه‌شناس همواره در تلاش است تا آسایش و راحتی بیمار را فراهم کند.

* دانش‌آموخته حوزه علمیه خواهران و کارشناس ارشد فلسفه و کلام اسلامی.
۱. سیدروح‌الله موسوی خمینی؛ صحیفه امام؛ ج ۱۲، ص ۲۸۵.

از این رو می‌کوشد تا با گفتارها و رفتارهای نسنجیده، باعث اذیت و آزار بیمار نشود؛ زیرا بیمار به سبب بیماری، مشکلات خاصی دارد که ممکن است با کوچک‌ترین ناراحتی دچار اضطراب و تشویش خاطر شود. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ درباره توجه به بیمار و نهی از آزار و اذیت او می‌فرماید: «ثَلَاثُ دَعَوَاتٍ مُسْتَجَابَةٌ دُعَاءُ الْحَاجِّ فِي تَخَلُّفِ أَهْلِهِ وَدُعَاءُ الْمَرِيضِ فَلَا تُؤْذُوهُ وَلَا تُصِجِرُوهُ وَدُعَاءُ الْمَظْلُومِ»^۱ سه دعا مستجاب است: دعای حاجی برای بازماندگان، دعای مریض؛ پس او را اذیت نکنید و دل‌تنگ و غمگین مسازید و دعای مظلوم».

تبلور وظیفه‌شناسی و حس مسئولیت نسبت به بیمار در رفتار حضرت زینب عَلَيْهَا السَّلَام، در عصر عاشورا است که وقتی به خیمه‌ها حمله کردند، بانوی کربلا با فداکاری امام سجاد عَلَيْهِ السَّلَام را از میان آتش نجات داد. یکی از سپاهیان لشکر عمر سعد می‌گوید:

هنگام غارت خیم، بانوی بلندقامتی را دیدم که مثل پروانه به گرد یک خیمه آتش گرفته دور می‌زند، گاهی به داخل خیمه می‌رود و گاهی بیرون می‌آید. با سرعت نزد او رفتم و گفتم: ای بانو! مگر شعله آتش را نمی‌بینی؟! چرا مانند سایر بانوان فرار نمی‌کنی؟ با صدایی بغض‌آلود گفت: ای مرد! شخص بیماری در این خیمه داریم که توان نشستن و برخاستن را ندارد. چگونه او را رها کنم، در حالی که آتش از هر سو به طرف او شعله می‌کشد؟^۲

تعهد و مسئولیت‌پذیری حضرت زینب عَلَيْهَا السَّلَام در آن شرایط سخت و طاقت‌فرسای عصر عاشورا و پس از شهادت امام حسین عَلَيْهِ السَّلَام نسبت به امام سجاد عَلَيْهِ السَّلَام، بی‌نظیر است. این رفتار بی‌مانند حضرت زینب عَلَيْهَا السَّلَام درس بزرگی برای پرستاران است که در برخورد با بیمار ضمن حفظ سلامت روانی خود، باید بسیار مسئولانه عمل کنند و مراقبت از بیمار را در اولویت قرار دهند. شخصی به نام مرازم بن حکیم می‌گوید:

با محمد بن مصادف در سفر حج بودم که در مدینه بیمار شدم. وی مرا تنها رها می‌کرد و به مسجد می‌رفت. من نزد پدرش، از وی گله کردم و او نیز ماجرا را با امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام در میان گذاشت. آن حضرت به محمد بن مصادف پیغام داد که اگر

۱. سعید بن هبة الله قطب‌الدین راوندی؛ *الدعوات*؛ ص ۳۱.

۲. جمعی از نویسندگان؛ *وفیات الائمه علیهم السلام*؛ ص ۱۵۹.

در خانه می ماندی و از بیمار پرستاری می کردی، ثوابش از عبادت در مسجد بیشتر بود.^۱

تاریخ دفاع مقدس، لبریز از فداکاری پرستارانی است که در وظیفه شناسی و مسئولیت پذیری به بانوی کربلا اقتدا کرده بودند. یکی از پرستاران نمونه دفاع مقدس می گوید: «گاه ضرورت نجات رزمندگان به حدی بود که بانوان امدادگر در هفته سه بار خون می دادند، بدون آنکه غذای کافی برای جبران خون از دست رفته داشته باشند».^۲ پرستاران در دفاع مقدس، نه تنها در ارتباط با رزمندگان اسلام بسیار متعهدانه و مسئولیت پذیر بودند؛ بلکه نسبت به درمان اسرای بیمار و مجروح عراقی نیز با اخلاق انسانی و رأفت اسلامی عمل می کردند.

۲. تقویت روحیه بیمار

بیماری، سبب بروز نگرانی و احساسات منفی در انسان و گاه از بین رفتن روحیه امید در بیمار و تشدید بیماری می شود. برای مثال شیوع ویروس کرونا، باعث خسارت های اقتصادی، ترس در بیماران و آسیب های روانی بسیاری در جامعه شده است؛ چنانکه بنا بر نقل مراجع رسمی، برخی به علت از دست دادن روحیه امیدواری و غلبه افسردگی، از نظر جسمی و روحی دچار آسیب های جدی شده اند. در حالی که امیددهی به بیماران و تأمین آرامش روانی آنان، روند درمان را آسان تر و مدت زمان بیماری را کوتاه تر می کند. رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ درباره اهمیت تقویت روحیه بیمار فرموده است: «إِذَا دَخَلْتُمْ عَلَى الْمَرِيضِ فَنَفْسُوا لَهُ فِي الْأَجَلِ فَإِنَّ ذَلِكَ لَا يَرُدُّ شَيْئاً وَهُوَ يُطَيِّبُ النَّفْسَ»^۳ هر گاه بر بیمار وارد شدید، او را به سلامتی و طول عمر امیدوار سازید؛ گر چه این امیدوار ساختن در قضا و قدر مؤثر نیست، ولی بیمار را دلخوش می کند و باعث تسکین و آرامش او می شود.

سیره حضرت زینب عَلَيْهَا السَّلَام در جریان کربلا، الگویی ناب در ایجاد حس امید، بیش

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ *الکافی*؛ ج ۴، ص ۵۴۵.

۲. خبرگزاری جمهوری اسلامی؛ «تبیین نقش راهبردی پرستاران در دفاع مقدس»؛ ۱۳۹۸/۱۰/۱۱.

<https://www.irna.ir/news/83615331>

۳. محمدباقر مجلسی؛ *بحار الأنوار*؛ ج ۷۸، ص ۲۲۵.

متعالی و تقویت روحیه است. مجلس ابن‌زیاد در کوفه و سخنان کوبنده حضرت زینب علیها السلام در پاسخ به او، نمونه بارز ایجاد حس امید و تقویت روحیه است. وقتی ابن‌زیاد با گستاخی خطاب به حضرت زینب علیها السلام گفت: «حمد و سپاس خداوندی را که شما را رسوا کرد و دورغ شما را آشکار نمود»،^۱ حضرت زینب علیها السلام با صلابت به او فرمود: «وَ إِنَّمَا يَتَّبِعُ الْفَاسِقُ وَيَكْذِبُ الْفَاجِرُ وَ هُوَ غَيْرُنَا؛^۲ فقط شخص فاسق رسوا می‌شود و بدکار دورغ می‌گوید و او، دیگری است؛ نه ما». سپس فرمود: «مَا رَأَيْتُ إِلَّا جَمِيلًا؛^۳ جز زیبایی چیز دیگری ندیدم».

حضرت با پاسخ‌های کوبنده خود در قصر ابن‌زیاد، ضمن کامل کردن اهداف قیام حسینی، هجمه‌های روحی و روانی دشمن را خنثی کرد و روحیه امیدواری در میان بازماندگان و نگاه ارزشی به جریان کربلا را زنده نگه داشت.

۳. شکیبایی و صبوری

صبوری و حوصله داشتن در برابر مشکلات، همواره در اسلام مورد تأکید ویژه قرار گرفته است؛ چنانکه خداوند خطاب به پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أَوْلُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرُونَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبُثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ بَلَاغٌ فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ؛^۴ پس همان‌گونه که پیامبران نستوه صبر کردند، صبر کن و برای آنان شتابزدگی به خرج مده. روزی که آنچه را وعده داده می‌شوند، بنگرند؛ گویی که آنان جز ساعتی از روز را [در دنیا] نمانده‌اند. [این] ابلاغی است؛ پس آیا جز مردم نافرمان هلاکت خواهند یافت؟

تأکید خداوند متعال بر صبر در این آیه و آیات مشابه، به سبب اهمیت این صفت در عرصه زندگی فردی و اجتماعی است؛ زیرا این صفت افزون بر تکامل روح انسانی، لازمه حیات اجتماعی است.

۱. محمد بن جریر طبری؛ تاریخ طبری؛ ج ۶، ص ۲۶۳.

۲. محمد بن محمد مفید؛ الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد؛ ج ۲، ص ۱۱۵.

۳. همان.

۴. احقاف: ۳۵.

منشین ترش از گردش ایام که صبر تلخ است، ولیکن بر شیرین دارد^۱
 صبور بودن در هر شغل و حرفه‌ای، لازم و بایسته است. وجود این صفت در حرفه پرستاری به سبب ارتباط مستمر پرستاران با بیماران، بیش از سایر مشاغل حائز اهمیت است؛ زیرا اگر پرستار در مراقبت از بیمار صبور نباشد، هم به خود و هم به بیمار آسیب می‌رساند و هم در روند درمان وی خلل ایجاد می‌کند. مقام معظم رهبری مدظله‌العالی در توصیف صبر حضرت زینب علیها السلام می‌فرماید:

حضرت زینب علیها السلام فقط این نبود که برادرش را از دست داده بود یا دو فرزندش را یا همه عزیزان و اصحاب را؛ این هم بود که شاید اهمیتش کمتر از آن نباشد که در میان آن همه دشمن، باید بار سنگین اداره و حراست خیمه‌گاه شکست‌خورده، متفرق شده را به عهده گیرد؛ حتی امام سجاد علیه السلام را هم باید اداره کند.^۲
 حضرت در آن شرایط سخت و طاقت‌فرسا، با صبر و شکیبایی کاروان مصیبت‌زده را مدیریت کرد؛ ای بسا اگر صبر و آرامش حضرت در آن شرایط نبود، جمع‌آوری دخترانی که از ترس گریزان بودند، آرام کردن دل مادران داغ‌دیده، ناله‌های کودکان زخمی و از همه مهم‌تر حفظ جان حجت‌خدا، امام سجاد علیه السلام که بیمار بود، امکان‌ناپذیر می‌شد. حضرت زینب علیها السلام از این جهت، الگویی بی‌نظیر برای جامعه پرستاران است؛ زیرا اغلب بیمار به خاطر وضعیت جسمانی، صبر و طاقت معمول را ندارد و ممکن است با بداخلاقی یا برخورد های سرد و تند، پرستاران را تحت تأثیر قرار دهد. در چنین شرایطی است که پرستاران باید با حفظ آرامش و شکیبایی، بیماران را تیمار و محیط سخت و طاقت‌فرسای بیمارستان را به محیطی امن و سرشار از آرامش تبدیل کنند.

۴. رعایت حدود شرعی در ارتباط با بیمار

رعایت ارزش‌های اخلاقی مانند عفاف و حجاب، نه تنها خواسته دین است؛ بلکه فطرت انسانی آن را طلب می‌کند. مطالعه حیات انسانی، گویای آن است که بشریت

۱. مصلح‌الدین سعدی شیرازی؛ گلستان سعدی؛ باب اول در سیرت پادشاهان، حکایت ۱۶.

۲. سیدعلی خامنه‌ای؛ انسان ۲۵۰ ساله؛ ص ۱۶۵.

در طول تاریخ، همواره ارزش‌های فطری را مورد ستایش و تمجید قرار داده است. متأسفانه در عصر حاضر وضعیت انسان امروزی با توجه به اصالت دادن به فضای مجازی، لذت‌محوری، سیالیت ارزش‌های اجتماعی و ...، به‌گونه‌ای شده است که هویت خویشتن را نه در نظام ارزشی متکی بر فطرت، بلکه در جامعه جستجو می‌کند. این مسأله، ارزش‌های فطری و اخلاقی را دستخوش تحولات کرده است که به تدریج، جایگاه متعالی خود را از دست داده است. نتیجه این امر، شیوع آسیب‌های اخلاقی و گسترش ناهنجارهای اجتماعی در جامعه است. ضرورت حل این آسیب‌ها، گویای اهمیت اصول اخلاقی و بازگشت به اخلاق الهی است؛ زیرا سلامت و دوام زندگی اجتماعی، متکی به اصول اخلاقی است. وقتی حضرت موسی علیه السلام علت کنار ایستادن دختران حضرت شعیب علیه السلام از چاه آب را پرسید، آنان گفتند: «لَا نَسْقِي حَتَّى يُصَدِرَ الرِّعَاءُ وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ»^۱ ما آب نمی‌کشیم تا آنکه چوپان‌ها گوسفندان خود را ببرند و پدر ما، پیری سالخورده است». علامه طباطبایی علت کناره‌گیری دختران شعیب علیه السلام را تعفف و تحجب آنها بیان کرده است.^۲ در تفسیر سوره قصص ضمن تأکید بر این امر، در بیان علت کناره‌گیری دختران شعیب علیه السلام آمده است: «نکات موجود در این آیه نشان می‌دهد که اولاً حریم میان زن و مرد، یک ارزش است که دختران شعیب علیه السلام آن را مراعات می‌کردند. ثانیاً با مردان اختلاطی نداشته باشد و مردی که توان کار داشته باشد، در خانواده نباشد».^۳

بنا بر این آیه شریفه و دیگر آیات مشابه، رعایت اصول اخلاقی و حدود الهی در تعامل میان افراد جامعه، امری لازم و ضروری است. این مسأله به‌ویژه برای گروه‌هایی که به لحاظ شغلی با جنس مخالف در ارتباط هستند، بیشتر مورد تأکید است. پرستاران، یکی از این گروه‌های شغلی هستند که باید دقت کنند تا در شرایطی قرار نگیرند که چه برای خود و چه برای بیمار، خلاف شرعی را ایجاد نمایند. بنابراین باید از برداشتن حجاب یا بیرون آوردن لباس بیمار در حضور نامحرم پرهیز

۱. قصص: ۲۳.

۲. سیدمحمدحسین طباطبایی؛ *المیزان فی تفسیر القرآن*؛ ج ۱۶، ص ۳۱.

۳. محسن قرآنتی؛ *تفسیر سوره قصص*؛ ص ۴۱ - ۴۰.

کنند. همچنین رعایت ارتباط پرستار هم‌جنس با بیمار بسیار اهمیت دارد؛ زیرا رعایت این مسأله با توجه به اعتقادات مردم، موجب آرامش روانی بیمار می‌شود. یکی از سپاهیان عمر سعد درباره غارت خیمه‌ها می‌گوید:

بارها دیدم که زنی از زنان یا دختران اهل بیت امام حسین علیه السلام را که چادرش از پشت سر گرفته و کشیده می‌شد تا بالاخره زن مغلوب می‌شد. چادر یا لباسش به غارت می‌رفت تا سرانجام به علی بن الحسین علیه السلام که مریض بود، رسیدیم ... و عمر بن سعد آمد. زنان در مقابل او فریاد کشیدند و گریه کردند. او به یارانش گفت: هیچ کدام حق ندارید متعرض این جوان مریض شوید. زنان از او درخواست کردند که لباس‌های غارت شده آنان را بازگرداند تا خود را بپوشانند. عمر بن سعد دستور داد که هر کس چیزی از وسایل ایشان را برده، برگرداند؛ ولی به خدا سوگند هیچ کس چیزی برنگرداند.^۱

اگر چه غارت چادر زنان به معنای نمایان شدن مو و بدن آنان در واقعه کربلا نیست؛ زیرا آنان افزون بر رو اندازهایی شبیه چادر، لباس زیرین دیگری نیز داشتند که موی سر و بدن را می‌پوشاند، اما آنچه مهم است، تقاضای آنان در آن شرایط سخت و طاقت‌فرسا برای حفظ حجاب و عفاف است تا بدین وسیله از حریم خویش محافظت کنند. حضرت زینب علیه السلام در واقعه عاشورا، در نهایت حفظ حدود الهی در مقابل سپاه کفر ایستاد و هیچ کدام از مصیبت‌های جانکاه کربلا، مانعی برای رعایت اصول اخلاقی از سوی ایشان نشد.

۵. فداکاری و ایثار

تحولات معرفتی ناشی از مدرنیته، باورها و اعتقادات انسان‌ها را دگرگون کرده و به رفتارهای اجتماعی رنگ و صبغه دیگری داده است؛ به گونه‌ای که رفتارهای اجتماعی رنگ و صبغه‌ای دیگر به خود گرفته، حفظ منافع شخصی اصالت یافته و در عرصه اجتماع، مبنای عمل قرار گرفته است. این در حالی است که اسلام با توجه به فطرت انسان و سعادت واقعی او، اصول اخلاقی خاصی را تجویز می‌کند که با منافع

۱. محمد بن محمد مفید؛ الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد؛ ج ۲، ص ۱۱۲ و ۱۱۳.

شخصی در تضاد قرار می‌گیرد. حضرت زینب علیها السلام در واقعه کربلا، فداکاری و ایثار را به اوج خود رساند؛ آن‌گونه که در ادامه مسیر امام، یک امام حسین دوم بود؛ اما در پوشش یک زن.^۱ از سویی فرزندان را در راه اسلام و امام زمان خود فدا کرد و پس از واقعه کربلا نیز از ارزش‌های نهضت حسینی پاسداری نمود و از سوی دیگر مراقبت و پرستاری از بازماندگان را به عهده گرفت. این‌گونه رفتارهای ایثارگرانه پر صلابت، از این نظام معرفتی صادر می‌شود که انسان را در زندگانی چند روزه دنیا محصور نمی‌بیند و ارزش او را در تقرب به خداوند متعال می‌داند. اکنون نیز چه بسیارند انسان‌های فداکاری که با تأسی به حضرت زینب علیها السلام رفتارهای مجاهدانه‌ای را در تاریخ ثبت کرده‌اند؛ شهدای مدافع حرم که حتی با وجود جوان بودن، متأهل بودن، فرزند داشتن و ...، راهی دفاع از حریم اهل بیت علیهم السلام شدند و در این مسیر از جان خود گذشتند، اما اجازه تجاوز به انسانیت را ندادند. همچنین شهدای مدافع سلامت که با گذشت از تعلقات خویش، با تمام توان در مقابل ویروس کرونا ایستاده‌اند. خانم دکتر شیرین روحانی، یکی از شهدای سلامت است که به علت کمبود نیروی انسانی، شبانه‌روز در بیمارستان شهدای پاکدشت مشغول خدمت بود؛ به‌گونه‌ای که با وجود ضعف و خستگی و در حالی که سرم به دست داشت، بیماران را ویزیت می‌کرد. وقتی از ایشان پرسیدند چرا با وجود این وضعیت، بیماران را ویزیت می‌کنید؟ در پاسخ گفته بود: «همه کارکنان بیمارستان مشغولند و چون نیروی جانشینی نیست، باید می‌آمدم». سرانجام ضعف و خستگی، ایمنی بدنش را تهدید و مبارزه‌اش را با ویروس کرونا سخت‌تر کرد و در نهایت، در راه حفظ سلامت مردم به مقام رفیع شهادت رسید.^۲

نتیجه‌گیری

تحولات فکری و معرفتی که تحت تأثیر جریان‌های غرب‌گرا شکل گرفته است، تغییرات متناسب با فرهنگ خود را در عرصه‌های مختلف جامعه ایجاد کرده است

۱. سیدعلی خامنه‌ای؛ *انسان ۲۵۰ ساله*؛ ص ۱۶۲

۲. خبرگزاری تسنیم؛ «پزشکی که تا آخرین لحظه عمر، خودش را وقف مردم کرد»؛ ۱۳۹۹/۰۱/۱۴

که ارتباط وثیقی با مبانی دینی و بومی ندارد. یکی از این عرصه‌ها، عرصه پرستاری است که با توجه به مبانی غربی، از ارزش‌های متعالی تهی شده و صرفاً شغلی در ارتباط با مراقبت از بیماران در نظر گرفته می‌شود. این در حالی است که اسلام با توجه به اصالت روح و قرار دادن انسان در جایگاه خلیفه‌اللهی، پرستاری را نه یک شغل، بلکه مقامی الهی می‌داند. از این رو شغل مقدس پرستاری با شاخص‌ها و مؤلفه‌هایی مانند از خودگذشتگی، عفت و پاک‌دامنی، توجه به جسم و روح بیمار، مسئولیت‌پذیری نسبت به سلامت بیماران و رعایت حدود شرعی در نظر گرفته می‌شود. الگوی کامل و بی‌نظیر این شاخص‌ها را می‌توان در وجود مقدس حضرت زینب علیها السلام مشاهده کرد. چه نیکوست که پرستاران، در تمامی لحظه‌ها سیره و روش بانوی بزرگ کربلا را سرمشق و الگوی خود قرار دهند.

فهرست منابع

کتاب

۱. جمعی از نویسندگان؛ *وفیات الائمة علیهم السلام*؛ قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان، ۱۳۸۷ش.
۲. خامنه‌ای، سیدعلی؛ *انسان ۲۵۰ ساله*؛ چاپ اول، قم: مؤسسه فرهنگی هنری ایمان جهادی، ۱۳۹۰ش.
۳. سعدی شیرازی، مصلح‌الدین؛ *گلستان سعدی*؛ تصحیح محمدعلی فروغی؛ تهران: نشر ققنوس، ۱۳۹۸ش.
۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین؛ *المیزان فی تفسیر القرآن*؛ ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی؛ قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ش.
۵. طبری، محمد بن جریر؛ *تاریخ طبری*؛ ترجمه ابوالقاسم پاینده؛ تهران: اساطیر، ۱۳۶۲ش.
۶. قرائتی، محسن؛ *تفسیر سوره قصص*؛ تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۹۰ش.
۷. قطب‌الدین رواندی، سعید بن هبة‌الله؛ *الدعوات*؛ قم: نشر مدرسه‌الامام المهدی علیه السلام، ۱۴۰۷ق.
۸. کلینی، محمد بن یعقوب؛ *الکافی*؛ تصحیح علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی؛ چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۹. مجلسی، محمدباقر؛ *بحارالانوار*؛ تصحیح جمعی از محققان؛ چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۰. مفید، محمد بن محمد؛ *الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*؛ ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی؛ چاپ اول، تهران: اسلامیه، ۱۳۸۰ش.
۱۱. موسوی خمینی، سیدروح‌الله؛ *صحیفه امام*؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۶۸ش.

سایت‌ها:

۱. خبرگزاری جمهوری اسلامی؛ «تبیین نقش راهبردی پرستاران در دفاع مقدس»؛ ۱۳۹۸/۰۱/۱۱، کد خبر: ۸۳۶۱۵۳۳۱.
۲. خبرگزاری تسنیم؛ «پزشکی که تا آخرین لحظه عمر، خودش را وقف مردم کرد»؛ ۱۳۹۹/۰۱/۱۴، کد خبر: ۲۲۳۴۳۴۰.